

Archeologie – co a jak

*Co archeologické památky potřebují od nás,
a co nám mohou dát*

PhDr. Zuzana Bláhová, Ph.D.

Praha 2012

1. Pojem archeologie a pojmy příbuzné

Archeologie je zároveň:

- a) věda, která zkoumá minulost skrze výpověď hmotných a dalších nepísemných pramenů,
- b) soubor metod, jimiž se tyto prameny získávají a (nebo) interpretují.

Zájem a působnost archeologie jsou definovány možností použití archeologických výzkumných metod.

Archeologizace: proces vyřazování věcí ze živé kultury a ponechávání rozpadu. Vyřazování může být úmyslné (pohřbívání s výbavou, ukrytí pokladů, ukládání obětí do země či skal, odhazování, opouštění obydlí a sídel apod.) i neúmyslné (útok nebo přírodní katastrofa, kdy lidé nestihli odnést majetek nebo ani zachránit holé životy; ztráta věcí).

Jakákoliv situace, která podlehlá archeologizaci, lhotejnost zda v době kamenné či včera, může být předmětem archeologického výzkumu.

Další pojmy:

- prehistorie a protohistorie; archeologie prehistorická, protohistorická, historická;
- archeologie pravěká, raně/vrcholně/pozdně středověká, postmedievální, novověká, archeologie současnosti, industriální
- archeologie klasická, orientální, biblická, egyptologie, mimoevropská archeologie
- kastellologie, archeobotanika aj., petroarcheologie, speleoarcheologie
- archeologie letecká, krajinná, experimentální, experienciální
- „keltologie“...

➤ **archeologie není omezena časově**, zahrnuje dobu od nejstarších dokladů života a činnosti člověka až do současnosti: zajímá ji tábořiště lovců starší doby kamenné, zaniklé vesnice či továrna, ale i dosud žijící venkovská usedlost;

➤ **neplatí tedy, že „archeologii zajímá teprve to, co je starší než padesát let, než sto let, apod.“;**

➤ **archeologie není omezena územně**, zabývá se veškerým územím, které člověk po dobu své existence obýval, využíval, ba i jímž jen procházel;

➤ **neplatí tedy, že „archeologické nálezy jsou jen ve starých městech, jen na památkách jako třeba Mikulčice, jen do nadmořské výšky 450 m n. m.“;**

➤ **archeologie není omezena hloubkou v zemi**: nálezy se mohou vyskytovat kdekoli v zemi a v geologických uloženinách vzniklých ve čtvrtohorách, mohou být pod vodou (primárně – tzv. nákolní stavby, mosty, brody atd., sekundárně – byly zaplaveny při změně toku řek, vybudováním přehrady, mořem apod.), ale i nad zemí (zásypy stropů a kleneb historických staveb, kapsy pro trámy. **Tam všude se vytvářely archeologické situace a vrstvy, srozumitelné jen archeologům; právě jen oni z nich dokáží vyčíst maximum informací.** Střepy vyorané na poli leží na povrchu, na pravěkém hradišti na kopci hned pod trávou či listím. Ohniště lovců mamutů v cihelně jsou i více než 10 m hluboko.

➤ **neplatí tedy, že „archeologie může být až v hloubce od 50 cm, apod.“;**

2. Archeologické prameny

Archeologie přináší údaje, které písemné prameny poskytnout nemohou, nebo které jejich svědectví podstatně doplňují. Pro doby a území bez písemných pramenů je jedinou vědou schopnou získat a vyhodnotit historickou informaci.

Archeologickými prameny jsou především **archeologické nálezy**. Ty jsou:

- **movité**: nádoby, zbraně nebo šperky, tj. lidské výrobky z různých materiálů a jejich zlomky, kosti lidské i zvířecí...,
- **nemovité**: zdi zaniklých staveb, valy - zbytky dřevohliněných hradeb, mohyly, hroby, jámy s odpady, vrstvy a souvrství zeminy vzniklé lidskou činností atd.

Nejde tedy jen o **věci člověkem vytvořené (artefakty)**, ale i o **věci přírodního původu** vzniklé v souvislosti s lidskou činností (ekofakty).

Archeologickým nálezem a svědectvím o životě a přírodním prostředí v minulosti jsou také pylová zrnka rostlin, které na nalezišti a v jeho okolí přirozeně rostly nebo jež lidé pěstovali.

Archeologická naleziště: místa, kde se AN našly nebo nalézají; jsou svého druhu nemovitými archeologickými nálezy jako celek.

Archeologická lokalita: (cca) evidované a známé naleziště; sídliště, pohřebiště, výrobní okrsek, hrad, apod. Obvykle místo s kumulací AN movitých i nemovitých. I **prostor mezi těmito místy** byl lidmi využíván, ale stopy jsou méně výrazné a více rozptýlené (cesty, pole, těžební okrsky). Součástí jejich světa byly i výrazné krajinné prvky. **Archeologickým pramenem je tak i celá historická krajina.**

A nyní to nejzásadnější:

Pojmy: nálezové souvislosti, nálezové okolnosti, vypovídací hodnota

Nejen jednotlivé věci jsou archeologickými prameny. Větší část informace nesou nálezové souvislosti, tj. vztahy vrstev a zahloubených objektů mezi sebou, příslušnost movitých nálezů do jednotlivých objektů nebo vrstev a poloha uvnitř nich. V tom spočívá jejich vypovídací hodnota.

Tato **unikátní informace**, kterou umí přečíst a vyhodnotit pouze archeolog, se ale v okamžiku byť malého narušení terénu **nenávratně fyzicky ztrácí**.

Proto archeolog musí **systemový kontext** všech pozůstatků v terénu **pečlivě odkrývat a podrobně dokumentovat** (kreslit na milimetrový papír, popisovat, fotografovat z různých úhlů nebo i natáčet na video, geodeticky zaměřovat), aby se mohl pokusit **určit, co se v kterém úseku minulosti na nalezišti dělo**.

Dokumentace je podkladem pro **nálezovou zprávu**, která se po zániku původní situace **sama stává pramenem** – jediným svědectvím o určitém kusu minulosti.

Podobně jako z nálezových souvislostí na nalezišti čte archeolog zprávy o minulosti ze **vztahů nalezišť** různých druhů **ke krajině** a mezi nimi **navzájem**.

Při získávání a vyhodnocování nálezů a informací **archeologie spolupracuje s řadou dalších věd, zejména přírodních.**

Pro archeologické poznání minulosti jsou důležité i **další druhy pramenů:**

- **kartografické** (staré i nové mapy; pomáhají poznání krajiny a jejího využívání v minulosti, polohy dnes již zaniklých sídel, vodních toků apod.),
- **onomastické**, zejména **toponomastické** (na základě místních a pomístních jmen je možná identifikace zaniklých sídel a poloh, jejich využití atd.)
- **ikonografické** (vyobrazení dobových scén pomáhají vysvětlit, jak se nalezené předměty používaly, apod.; zachycují i věci, které se do dneška nedochovaly),
- **etnografické** (srovnávání předmětů i struktur tradičních společností nám pomáhá vysvětlit, jak se věci používaly a jak společnosti fungovaly. Můžeme podle nich zkoušet uvažovat o rekonstrukci těch složek zaniklých lidských kultur, které nejsou archeologicky zachytitelné – myšlení a názory, náboženství atd.).

Zde již archeologie hraničí a ke společnému prospěchu spolupracuje s dalšími humanitními resp. společenskovědními obory – historickou geografii a kartografií, toponomastikou, dějinami umění, etnografií (etnologií, kulturní antropologií) atd.

3. Archeologický výzkum

Archeologický výzkum nejsou jen vykopávky. Je to vědecký výzkum, který se skládá z řady fází od heuristiky a prospekce až po publikaci výsledků.

- **badatelský** – podniknutý čistě a od počátku z vědeckého zájmu,
- **záchranný** – na místě určeném k narušení/zničení stavbou, zemními pracemi.

Další pojmy: systematický AV – předstihový výzkum – arch. dohled – arch. průzkum

Přípravná fáze: heuristika (literatura a archivy, stav poznání), **terénní průzkum** - povrchové sběry, pozorování viditelných relikvů; letecký, geofyzikální apod.

Exkavace („vykopávky“): cílem nejsou jen nálezy určené k vystavení, nýbrž získání maxima informací o životě v minulosti. Rozebírání terénních situací (nože a škrabky i krumpáče a lopaty), jejich průběžná dokumentace s odebíráním movitých nálezů i částí nemovitých situací in situ. **Terénní situace je při výzkumu zničena, nelze do ní již nahlédnout znovu a cokoli ověřit.**

Zpracování: nálezy je třeba opatrně očistit a konzervovat, aby se nerozpadly, a hned evidovat, aby se neztratila vazba mezi věcmi a jejich polohou v terénu. Probíhají přírodovědné rozbory, laboratorní dokumentace atd.

Odborné a vědecké vyhodnocení: sem patří i datování (určení stáří), odborné určení (kultura, způsob výroby nebo používání). Výsledkem komplexního vyhodnocení je více či méně úplný obraz života na daném území v minulosti.

Zveřejnění výsledků: nálezová zpráva, publikace, muzejní a terénní prezentace.

Jak se počítají náklady na záchranný archeologický výzkum dopředu?

V dohodě o provedení záchranného archeologického výzkumu mezi stavebníkem a oprávněnou organizací je třeba uvést **předpokládanou částku nákladů**.

Částka je předpokládána proto, že **nejde o dílo ani službu, u níž je předem známá nebo stanovená cena**. Archeolog neví přesně, co ho pod zemí čeká, rámcovou představu mu ovšem dává rešerše předchozích zjištění a historických zpráv, povrchový průzkum i zjišťovací sondáž. Náklady mzdové (*archeolog, technik, dělníci, laboranti*) i věcné (*nářadí a technika, nájem bagru či stavebních buněk, WC, dokumentační materiál, čištění a konservace objevených nálezů atd.*) pouze odhaduje.

Zjednodušeně řečeno existují dva základní přístupy:

Přístup 1: archeolog odhaduje náklady raději **vyšší**, aby investor měl v rozpočtu rezervu; po ukončení výzkumu vyúčtuje skutečné doložené náklady, které mohou být nižší, než se původně odhadovalo – ačkoli, zbudou-li peníze, je možné nechat provést dražší rozbory, přírodovědné datování v zahraničí atd., díky nimž je výzkum na vyšší úrovni, protože se dovíme více. Vše závisí na dohodě.

Přístup 2: archeolog odhaduje náklady **nižší**, aby investora nevyděsil; relativně spokojený investor podepíše dohodu, archeolog v průběhu výzkumu zjistí, že potřebuje peněz podstatně více, a žádá o navýšení částky dodatkem k dohodě.

4. Archeologické metody datování

- **chronologie relativní:** co je starší a co mladší, popř. stejně staré.
- **chronologie absolutní:** kalendářní datování (v letech, stoletích, tisíciletích).

Metody relativního datování má archeologie společné s jinými vědami.

- metoda **stratigrafie:** níže leží vrstvy starší a výše mladší (tzv. vertikální s.).
- metoda **typologie:** konstrukce vývojových řad předmětů na základě stylistické analýzy (z dějin umění).
- metoda **srovnávací** a metoda **analogie:** nalezené předměty a situace se porovnávají s již známými a podle toho se určuje jejich stáří.
- **kombinační statistika** a další matematické analýzy; využití počítačů.

Absolutní datování

➤ **přímo:** je-li na předmětu letopočet (mince, stavební články, kachle, písemné dokumenty), je-li možno nálezu spojit s historickou událostí (základy budov s doloženým datem výstavby, zbraně a lidské ostatky na bojištích, spáleništní vrstvy ztotožnitelné s historicky známými požáry, vojenskými útoky atd.).

➤ **přírodovědné metody absolutního datování:** vázáno na určité materiály a na vhodné podmínky dochování nálezů.

- **radiokarbonové datování:** z fyziky, poločas rozpadu uhlíku ^{14}C (5730 let) či jiných radioaktivních prvků (K, Ar, U, Th); kalibrace pomocí dendrochronologie.
- **dendrochronologie:** analýza sekvencí letokruhů stromů.
- další fyzikální metody, např. **termoluminiscence** k datování keramiky)

➤ **zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, v.z.p.p.**

- K **provádění archeologických výzkumů** je potřebí oprávnění (§ 21 a násl.).
- Při badatelských výzkumech dodržet standardy odborné práce, dohodnout se s majitelem pozemku a respektovat jeho zájem (§ 22, odst. 1; § 24; § 35, 39).
- Při **záchranných archeologických výzkumech**, vyvolaných stavbou aj. zemními pracemi, musí ten, kdo svou činností archeologické nálezy ohrožuje a vyvolal potřebu výzkumu, **oznámit záměr stavby ARÚ AV ČR, umožnit ZAV**, a je-li právnickou osobou, anebo fyzickou osobou, jejíž podnikání výzkum vyvolalo, **uhradit náklady na ZAV**.
- **Archeologické nálezy** = věci movité i nemovité, jež jsou „*pozůstatkem života člověka a jeho činnosti od počátku jeho vývoje do novověku*“ a „*zachovaly se zpravidla pod zemí*“ (§ 23, odst. 1).
- Kdo najde archeologický nález, má to oznámit ARÚ nebo nejbližšímu muzeu nejpozději druhého dne potom (§ 23, odst. 2). Musí ponechat nález i jeho místo tak, jak jej odhalil, nejméně pět pracovních dnů, dokud jej neohledá odborník a neprovede na místě potřebný (byť minimální) ZAV; musí přitom zajistit, aby nález za tu dobu nebyl poškozen, zničen nebo ukraden (§ 23, odst. 3).
- Zákon stanoví i právo na nálezné (§ 23, odst. 4).

Vlastnictví...

- **nemovitě AN** (tedy i celá **naleziště** v terénu) jsou součástí pozemku.
- **movité AN** byly dříve státním (národním) majetkem, od 1. 1. 2005 **majetkem krajů** (§ 23, odst. 6; novelizováno zák. č. 1/2005 Sb.); pokud je cestou arch. výzkumu objeven a vyzvedne organizace zřizovaná státem, stanou se majetkem státu, a pokud organizace zřizovaná obcí, stanou se majetkem této obce.

Neoprávněné výkopy, provádění archeologického výzkumu způsobem, který poškozuje archeologické dědictví, neohlášení zemních prací nebo nálezu jsou **přestupkem** proti památkovému zákonu (§ 35, 39), na neoprávněné přivlastňování si anebo zničení movitých AN lze uplatnit **trestní zákon** (krádež, poškozování cizí věci - § 247, 257), v případě nemovitých zneužívání vlastnictví (§ 258).

...a ochrana?

- prohlášení za **kulturní památku, národní kulturní památku, památkovou rezervaci nebo památkovou zónu** (§ 2 – 6).

= žádost vlastníka památky k výkonnému orgánu státní památkové péče; ten si vyžádá vyjádření Národního památkového ústavu, který věc posoudí odborně, a po tomto vyjádření vydá tzv. závazné stanovisko, zda se záměr může realizovat a za jakých podmínek (§ 14). Sílí tendence k omezování této povinnosti.

- žádoucí je **založit ochranu již v rámci územního plánování**.

Zajistit faktickou ochranu není v moci žádného zákona, pokud chybí vůle občanů k jeho dodržování.

Nový pojem: archeologické dědictví

ČR přistoupila 23. září 2000 k **Úmluvě o ochraně archeologického dědictví Evropy – tzv. Maltské konvenci** (č. 99/2000 Sb. mezinárodních smluv).

Tato mezinárodní smlouva je pro nás závazná a ústavní zákon č. 395/2001 Sb. dokonce ustanovuje v případě nesouladu její nadřazenost nad našimi zákony.

Každý stát se podpisem Maltské konvence zavazuje, že zajistí,

- aby archeologická naleziště byla **narušována co nejméně** a maximum arch. nálezů („památek“) aby bylo **chráněno na původním místě v zemi** (čl. 4, odst. ii),
- aby v **územním plánování** a přípravě projektů byli vždy zapojeni archeologové, aby byly **upraveny územní plány** všech úrovní, které by mohly ohrozit AD, a aby se už v nich **počítalo s dostatečným časem a prostředky** na záchranný archeologický výzkum a publikaci jeho výsledků (čl. 5)
- aby **zásahy** do AD byly **minimální** a byly **vždy odborně ošetřeny** (čl. 5),
- aby výzkumy prováděli pouze **oprávnění a kvalifikovaní odborníci**, a to pokud možno nedestruktivně (čl. 3),
- aby stát zajistil vhodné podmínky a dostatek prostředků na **evidenci AD**, jeho **dokumentaci, výzkum a zpracování** výsledků výzkumu (čl. 6),
- aby všechny nálezy (i ty, které nebyly získány výzkumem) byly **přístupné vědeckému zkoumání** (čl. 7, 8),
- aby výsledky výzkumů a významné lokality byly **zpřístupněny veřejnosti** (čl. 9),
- a **nezákonné** výkopy aby byly **postihovány** (čl. 10).

Další zákony:

- **Zákon č. 122/2000 Sb., o ochraně sbírek muzejní povahy**, v platném znění (zejména po novelizaci zákonem č. 483/2004 Sb.),

= upravuje nakládání s předměty, které jsou součástí **sbírek** – nejen muzejních, ale i jiných včetně soukromých (podmínkou je evidence v CES), a to detailně, co se týče evidence, podmínek v depozitářích, možností jejich využití apod.).

- **Zákon č. 71/1994 Sb., o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty**, ve znění novely č. 80/2004 Sb.,

= stanoví režim, v němž se předměty kulturní hodnoty, mj. i AN, mohou prodávat a vyvážet za hranice. U většiny těchto předmětů stanoví zákon výběr podle stáří, původu, druhů apod., pro který platí povinnost získat před prodejem nebo vývozem **osvědčení**. U dvou skupin předmětů je toto osvědčení nutné **vždy**: u předmětů sakrální povahy a **u archeologických nálezů**.

- **Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon)**

= stanoví režim pro plánování a provádění staveb. Stavební zákon pamatuje pouze na neočekávané nálezy (§ 175) a prevenci nijak neřeší. Při objevení AN vzniká povinnost oznámit jej a pozastavit stavbu; je-li mimořádně cenný, může jej MK ČR prohlásit za kulturní památku; stavební úřad pak může stavební povolení změnit nebo zrušit. Ochrana archeologického dědictví je veřejným zájmem.

Archeologická pracoviště v ČR

<u>resort</u>	<u>odborná organizace</u>
Akademie věd ČR	Archeologický ústav AV ČR v Praze, v. v. i. Archeologický ústav AV ČR v Brně, v. v. i.
Ministerstvo kultury	Národní památkový ústav (ústřední a územní odborná pracoviště) Národní muzeum, Moravské a Slezské zemské muzeum některá specializovaná muzea, některá další muzea
Ministerstvo školství	UK v Praze, FF Ústav pro archeologii (dříve pro pravěk a RDD) Ústav pro klasickou archeologii Univerzita Hradec Králové, FF Katedra archeologie Západoč. univ., FF Katedra archeologie MU v Brně, FF Ústav archeologie a muzeologie Slezská univ. Opava Ústav archeologie Jihočeská univerzita ČB Archeologický ústav další: Univerzita Palackého OL, Univerzita Pardubice
<u>samospráva</u>	
obce	městská a jiná obecní muzea
kraje	Ústavy archeolog. pam. péče + Archeologické centrum Olomouc krajská muzea (od 1.10. 2001) okresní muzea (od 1. 1. 2003)
<u>o. s., o. p. s.</u>	
Archaia (více subjektů), Archeos, ZIP, Labrys...	